

A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára

A XVI.–XVII. századi magyar történelem egyik központi kérdése a nemesség és a Habsburgok szembenállása, a magyar rendek és az idegen udvar nemegyszer fegyveres küzdelme. A kérdés politikai-katonai vonatkozásaival a legutóbbi időkben is többen foglalkoztak. Arról viszont, hogy a XVI. század végén kikristályosodó és az 1608-as országgyűlésen a központi hatalommal szemben győzedelmeskedő rendi törekvések céljaira és elképzeléseire milyen eszmék, vallási és filozófiai tanítások hatottak, hogy a magyar rendi ideológia miben egyezett meg a környező és távolabbi országok nemesi mozgalmainak eszméivel és miben különbözött azoktól, erről alig esett szó.¹

Az egymással szorosan összefüggő számos kérdésből most csak egyet ragadok ki, nevezetesen azt, volt-e része a kálvini ellenállási tannak az 1600-as évek elején Rudolf császárral szembe forduló magyar nemesség, általában a magyarországi közvélemény ideológiai kifomálódásában.

Előljáróban hadd emlékeztessék arra, hogy Magyarország lakossága ebben az időben nagy többségében valamelyik protestáns egyházhoz tartozott. Egy 1606 elején, a római Curia tájékoztatására készült, minden jel szerint Verancsics Faustus csanádi püspök által írt jelentés szerint, ez időben Magyarország egész területén — Erdélyt és a régi egyházhoz legjobban ragaszkodó Horvátországot is ide számítva — mintegy 300 katolikus áldozár volt, beleértve ebbe a számba a fő- és az alsópapságot, s a szerzetesrendek papjait is. De nemcsak papság nem volt, a hívek is nagyon megfogyatkoztak. Ahogy az említett jelentésben olvassuk, „ezer eretnek esik az országban egy katolikusra”.² A görögkeleti román és rutén lakosságot most nem számítva, Magyarországon és Erdélyben a parasztságnak mintegy 10–15%-a tartozhatott a katolikus egyházhoz. A városok szinte teljesen protestánsok voltak, a vizsgálataink szempontjából legfontosabb nemesség pedig legalább $\frac{9}{10}$ -ed részében. A Dunántúlon és a nyugati Felvidéken a nemesség jórésze lutheránus, a felső-magyarországi fő- és köznemesség viszont szinte teljes egészében kálvinista volt. Mindezt lényeges tudnunk, mert az erőszakos ellenreformációnak az 1600-as

¹ Vö. BENDA KÁLMÁN: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle, 1970. 404–427.

² „... essendo mille heretici in quello regno per uno catholico.” Dello stato presente ecclesiastico et politico in Ungaria. Vatikáni Titkos Levéltár. Collezioni varie. Fondo Borghese. Series III., Tomus 7. c. Fol. 384–387. Keltezésére és szerzőjére ld. TÓTH LÁSZLÓ: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról. A Gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. III. 1933. 160. s. köv.

években történt megindítása óta a vallásszabadság kérdése élesen előtérbe került, s látszatra a fő ütközési pontot képezte az udvar és a nemesség közt.³

Tudjuk, hogy a katolikus egyház a világi hatalom isteni eredetét hirdette és az uralkodó iránt teljes engedelmisséget követelt. A világi hatalom elleni támadás az Isten elleni lázadásnak minősült. Ezt a tanítást lényegében Luther is átvette, amikor hangsúlyozta a világi felsőbbtség iránti engedelmisséget. Hitbéli kérdésekben ugyan Luther nemcsak megengedte, de meg is kívánta az engedelmség megtagadását, idézve a Biblia szavát, hogy „inkább kell engedelmeskedni az Istennek, hogy sem az embereknek”, de ez csak passzív ellenállás lehetett. Az uralkodóval szembeszállni senkinek nincs joga — mondja — s még üldöztetés esetén is vállalni kell a mártír sorsot.⁴

Az uralkodói hatalom isteni eredetét vallotta Kálvin is, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodók nem önmagukért, hanem a köz javára rendeltettek, s a hatalommal jogok, de köteleességek is járnak. Az uralkodó köteles gondoskodni az „igaz hit” előmeneteléről, népe békéjéről és jólétéről, s minderről Istennek számadással tartozik. Csak az az uralom törvényes, mondja Kálvin, amely teljesíti Istentől rárótt köteleességét. Az az uralkodó, aki elmulasztja, vagy aki túllépi jogait, az szembehelyezkedik Isten parancsával, uralma törvénytelen, ő maga zsarnok. Az egyén azonban Kálvin szerint szintén engedelmséggel tartozik még a zsarnoknak is, kivéve, ha az olyat kívánna tőle, ami ellenkezik az isteni parancssal. Az ilyen parancs teljesítését meg kell tagadni, de ezen a passzív ellenálláson az egyén nem léphet túl.⁵

Isten — mondja Kálvin — két módon nyújthat szabadulást a zsarnok uralma alól. Az első: „Isten olykor az ő szolgálói közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra és megbízza azzal, hogy bosszulja meg a bűnös uralmat és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet szánandó nyomorúságából.” Így szabadította meg Isten az ő népét Mózes által a fáraók zsarnokságától, Othniel révén Kusán elnyomásából, s másokéból a bírák és királyok által. Mindehhez Kálvin hozzáteszi: „Isten mindig igaz embereket választ ki erre a feladatra, akik felkelve a királyok ellen, valójában nem követnek el erőszakot a királyi méltóságon, mely Istentől van. Pusztán egy magasabb hatalom megbízásából helyreigazítják az alacsonyabb hatalom hibáit.”⁶

Az aktív ellenállás másik formája az, amelyet Kálvin a magisztrátusoknak engedélyez. Az *Institutio* az erről szóló részt a következő szavakkal vezeti be: „Hallják meg ezt a fejedelmek és rettegenek.” Eszerint: „ha vannak a néptől szervezett bizonyos felsőbbségek, amelyeket a királyok önkényének

³ L. KÁROLYI ÁRPÁD: A huszonkettedik artikulus (Az 1604: XXII. törvényeikk) Bp., 1889. (Különnyomat a Budapesti Szemléből.)

⁴ „Der Obrigkeit soll man nicht mit Gewalt widerstehen, sondern nur mit dem Bekenntnis der Wahrheit.” LUTHER: Von weltlicher Obrigkeit. Gesammelte Werke, Weimarer Ausg. XI. 277. 1. Vö.: K. KLAERN: Martin Luther. La conception politique. Paris, 1941; W. A. MUELLER: Church and State in Luther and Calvin. A Comparative Study. Tennessee 1954.

⁵ L. EMIL DOUMERGUE: La pensée ecclésiastique et la pensée politique du Calvin. (Jean Calvin les hommes et les choses de son temps. VII.) Lausanne, 1917; MARIE-ÉDOUARD CHENEVIÈRE: La pensée politique de Calvin. Genève—Paris, 1937.; JOSEF BOHATEC: Calvins Lehre von Staat und Kirche... Breslau, 1937; JEAN TOUCHARD: Histoire des idées politiques. I. Paris, 1959. 272. s köv.; L. ARÉNILLA: Le calvinisme et le droit de résistance à l'État. (Annales. Economics, Sociétés, Civilisations. 1967. 350. s köv.)

⁶ JEAN CALVIN: Institution de la religion Chrestienne. 1541. (Corpus Reformationum... 32, 1159 h.) — Latin kiadása: Institutio religionis Christianae. 1559.

korlátozására állítottak fel (amilyenek voltak hajdan a lakedémoniaknál a királyok ellenőrzésére rendelt eforoszkok, vagy a római konzulokkal szembeállított néptribunok, vagy az athéni szenátussal szemben a demarkoszkok, és amilyen hatalommal talán a mostani viszonyok közt egyes országokban a három rend működik, amikor országgyűlést tart), akkor nem vagyok ellene, hogy ezek kötelességszerűen közbelépjenek a királyok dühöngő önkénye ellen; sőt, ha ezek az erőszakosan önkényeskedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat elvetemült hitetlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten annak védőül rendelte őket”.⁷

Kálvin tanait az ellenállásról még tovább fejlesztette tanítványa, Béza Theodor (Theodor de Bèze), aki nemcsak megengedte, hanem bizonyos esetekben kötelességévé tette a felsőbb és alsóbb magisztrátusoknak a zsarnok uralkodóval szembeni fegyveres ellenállást.⁸

Eckhart Ferenc, aki négy évtizeddel ezelőtt elsőnek vizsgálta meg Bocskai és híveinek közjogi felfogását,⁹ azt állapította meg, hogy sem a fejedelem, sem a rendek nem hivatkoznak a kálvini ellenállási tanra. A felkelés jogi alapját számukra az Aranybulla 31. pontja képezte, mely kimondta, hogyha az uralkodó a törvényekben biztosított jogokat és kiváltságokat nem tartja tiszteletben, a rendeknek joguk van egyenként és összességükben ellentmondani és ellenállni, anélkül, hogy ezzel a hűtlenség bűnébe esnének. Bocskai és híveinek Rudolf elleni fellépése tehát nem Kálvin és Béza felfogására támaszkodott — állapítja meg Eckhart — „politikai meggyőződésük forrása a magyar rendi felfogás volt. Ez erősebb ösztönzője és szellemi támpontja volt gondolatainknak a király és alattvalóinak viszonyáról, mint hitbeli meggyőződésük tanítójának politikai elvei”.

Eckhart eredményeit még alátámasztotta Révész Imre,¹⁰ mondván, hogy az ellenállási jogra történő hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt. Amikor 1562–63-ban a Tisza-jobbparti, majd az erdélyi reformátusok elfogadják hitvallásul Béza *Confessio christianae fidei* címen kiadott munkáját, annak magyar fordításából kihagyják az Istentől küldött szabaddítókra és az ellenállásra vonatkozó fejtegetéseket. Ahogy Révész bizonyítja, a XVI. századi magyar református egyház más téren is mellőzte Kálvinnak egy sor fontos tanítását, azokat, amelyek nem illettek bele a magyarországi társadalmi viszonyokba. A feudális rendszerbe beépült magyar és már polgári irányba mutató svájci, holland vagy francia kálvinizmus közé nem lehet egyenlőségjelet tenni sem ekkor, sem később.

Anélkül, hogy Révésznek a magyar kálvinizmus eltérő voltára vonatkozó megjegyzéseit a legkevésbé is kétségbe vonnánk, meg kell jegyeznünk, hogy Béza említett hitvallásának 1562–63-ban lefordított magyar szövegét csak egy későbbi, 1655-ös bilingvis kiadványból ismerjük, amely a Rákócziak sárospataki nyomdájában, az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna utasítására jelent meg.¹¹ Vajon nem az abszolutizmusra törekvő Rákócziakra

⁷ Uo. 1160 h.

⁸ THEODOR BEZE: De haereticis a civili magistratu puniendis. 1554.

⁹ ECKHART FERENC: Bocskai és híveinek közjogi felfogása. Károlyi Emlékkönyv, Bp., 1933. 133. s köv.

¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. Századok, 1934. 272–274.

¹¹ SZABÓ KÁROLY: Régi magyar könyvtár. I. Bp., 1879. 903. sz.

való tekintettel maradt ki a kérdéses rész a magyar fordításból? (Az ugyanott közölt latin szövegben egyébként meghagyták.) Ha pedig már 1562-ben is kihagyták ezt a fejezetet, az is történhetett János Zsigmond fejedelem közbelépésére. Az uralkodók érthető okokból nem rokonszenveztek az abszolút hatalom ellen irányuló kálvini tétellel, s olyan esetekben, amikor a fejedelem maga is a református vallást követte (ahogy ekkor János Zsigmond és a Rákócziak), a hit és az egyház védelmét célzó ellenállás nem látszott különösebben lényegesnek. Egyébként is az 1560-as évekbeli helyzet nem volt azonos a Bocskai-korival, s még ha a kálvini ellenállási tan ekkor nem talált volna visszhangra nálunk, abból sem következethetnének a későbbi időkre.

Fölmerül viszont a kérdés, hogy ha a hazai zsinatok csak megrostálva adták közre Kálvin tanait, volt-e módja a magyar református papságnak és világi értelmiségnek más forrásból a teljes szöveget megismerni? Bizonyosan állíthatjuk, hogy volt. Kálvin és Béza munkái az 1550-es években tűntek fel Magyarországon. Ahogy Schulek Tibor kutatásából tudjuk, Kálvin *Genfi Katekizmusa* már 1562-ben megjelent Melius Péter fordításában Debrecenben,¹² s az 1566-os gönci zsinat már arról rendelkezett, hogy a papok olvassák és tanulják Béza genfi hitvallását és Kálvin katekizmusát.¹³ 1568. május 1-én a Tisza-jobbparti seniorok már arról tudatják Bézát, hogy Kálvin iratait Magyarországon igen nagyra becsülik és szorgalmasan olvassák.¹⁴ Igaz, Kálvin *Institutioja* csak 1624-ben jelent meg magyar fordításban,¹⁵ de a magyarországi protestáns papság és világi értelmiség már ezt megelőzően ismerhette, hiszen jól beszélték a latin nyelvet.

A kálvini tanok elterjedésével magyarázhatjuk meg, hogy már az 1560-as években korábban szokatlan hang jelentkezik a Habsburgok uralma alá tartozó országrészen, amely valósággal számonkéri a katolikus uralkodótól kötelességei elmulasztását. „Elfogytanak Úr Isten az jámbor fejedelmek, nincs gondviselője népednek, oltalma seregednek”, panaszkodik a névtelen énekes,¹⁶ Pesti György pedig a halál szavával már vádolja az uralkodót: „Király nem jártál el az te tisztedben: eszel, iszol, csak mulattál éltedben, sok adót szedetsz minden esztendőben, de az ellenséggel nem mentél szemben.”¹⁷ A kálvini értelemben eszményi uralkodó képe a XVI. század második felében már ott élt a magyar irodalomban s Miskolczi Csulyak István Bocskait búcsúztató prédikációja 1607-ben precíz felsorolását adja az uralkodói kötelességeknek. Helyenként a kötelességek felsorolása szinte a kálvini *Institutio* parafrázisának hat. „Az igaz és Isten szerént való fejedelemnek tisztí nemcsak az, az mint mostan sokaknak szokások, hogy egyék-igyék és hasát, mint egy zsákot töltse, tárházát pénzzel rakja, jobbágyit törvénytelen dolgokkal és adófizetéssel sarcoltassa, azonközben penig az ő alattok valók mit egyenek, igyonak, vagy minemő csendességben éljenek, meg nem gondolja, hanem [ez a tisztí], hogy tartományát, jószágát békességben és igazságban tartsa, az szent tudo-

¹² SCHULEK TIBOR: XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbüteli könyvtárban. Magyar Könyvszemle, 1970. 128–129. (A francia eredeti 1542-ben, a latin kiadás 1545-ben jelent meg.)

¹³ KISS ÁRON: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881. 143.

¹⁴ RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. 125.

¹⁵ SZABÓ KÁROLY: i. m. 540.

¹⁶ THALY KÁLMÁN: Régi magyar vitézi énekek. Pest, 1864. I. 89.

¹⁷ Régi magyar költők tára. XVI. század. VII. Bp., 1912. 28.

mányt homály és konkoly nélkül hirdettesse, az közönséges társaságot jó törvényével és igaz atyafiúi szeretetével szentül és jámborul bírja és igazgassa.”¹⁸

De nemcsak a kálvini uralkodói eszmény volt ismert, hanem az isteni törvény útjáról letért uralkodóval szemlenni ellenállás joga is. Ezt tanúsítja a felső-magyarországi rendek magabiztos válasza, amikor a kassai nagytemplom elvétele ellen tiltakozva, 1604 elején, ezt mondják a Rudolf császárt képviselő Belgiojoso generálisnak: „Contra eiusmodi illegitimos impetitores, kik minket hitünkben akarnak háborgatni, általán fogván megoltalmazzuk magunkat, cum inculpata tutela.”¹⁹ Hogy pedig ezek a gondolatok a legelső rétegekhez is eljutottak és szinte közvéleményt formáltak, annak igazolására idézzük a hajdúk nyilatkozatát 1607 végéről. Amikor a nemesi megbízottak felszólították a felkelt hajdúkat, hogy térjenek a törvényes uralkodó hűségére, ahogy maguk mondták: „Az Istentől pedig mi semmit nem félünk, mert a Tiszántúl hagytuk”, ezt válaszolták — Rudolf nem királyuk „mert bálványozó”, azaz megtagadta az „igaz hitet”.²⁰ Íme a kálvini ellenállási tan végsőkig leegyszerűsített, primitív változata, a hajdú szemlélet tükrében.

A rendeknek 1605-ös Európához intézett kiáltványában azonban valóban hiába keressük a kálvini ellenállási jogra való utalást, ahogy a felkelés más hivatalos irataiban is. A kiáltvány ugyan többször és éles formában elítéli Rudolf császárt, mert nem törődik népei jólétével, semmibe veszi az isteni törvényeket és zsarnok módjára viselkedik. A felsorolt konkrét „nemzeti” sérelmek viszont tipikusan rendi jellegűek, a nemesség azonosítja önmagát az ország egészével.²¹ Viszont politikai és taktikai szempontból egyaránt érthető, ha ahelyett, hogy kálvini teológiai érveket szegeznének szembe a katolikus uralkodóval — inkább az Aranybullára hivatkoznak, melynek érvényességét senki el nem vitathatta. A kálvini tan különben is csak az ellenállás általános jogát tartalmazza, a tényleges jogalapot mindenütt a helyi törvényekből kellett megteremtteni. Ebben az összefüggésben érdemes felfigyelni arra is, hogy az Aranybulla ellenállási záradékára ekkor hivatkoznak először a rendek a történelem folyamán.²²

A kálvini tanok a zsarnokkal szembeni ellenállásról tehát ismertek voltak Magyarországon, mi az oka, hogy mégsem találjuk nyomát az 1604-es felkelés irataiban? Végiggondolva a zsarnoktól való szabadulás kálvini tételét, azt állapíthatjuk meg, hogy a kortársak szemléletében a Bocskai-szabadságharc nem tartozott az *Institutió*ban második helyen említett rendi ellenállás kategóriájába. Magyarországon nem a rendek keltek fel a zsarnok ellen, hanem a Kálvin által az első helyen említett lehetőség valósult meg: Isten szabadítót küldött Bocskai személyében. Ebből a szempontból nézve az iratokat, egyszerre más képet kapunk és a kálvini tanok jelenlétét is megállapíthatjuk.

Bocskai felkelése első percétől kezdve, Istentől küldött szabadítóként lépett fel. 1604 novemberében — az álmosdi csata után, de még a felvidéki győzelmek előtt — a Kassára egybehívott rendekkel közölte: „Kegyelmeteknél

¹⁸ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XII. 90—91.

¹⁹ Magyar Országgyűlési Emlékek X. 597—598.

²⁰ Kelt nélküli, följegyzés a Nagy András hajdúgenerális vezetése alatt álló hajdúkkal való tárgyalásról. Az 1607—08-as országgyűlés közeljövőben kiadásra kerülő iratai közt.

²¹ Magyar Országgyűlési Emlékek XI. 168. s. köv.

²² Még az 1505-ös rákosi végzés sem hivatkozott az Aranybulla 31. pontjára

nyilván lehet az, hogy engemet ily rövid idő alatt erre a felséges Isten bölcs tanácsa indított” — s a császárnak is megüzente: „ebben az Úr Isten cselekedett velem, e mostani állapotomban Istennek az ő titkos tanácsából való végezését tekintse.” Isten küldöttének vallotta magát, akinek feladata, hogy megszabadítsa népét a zsarnokság jármából — s amikor erről beszélt, mintha csak Kálvin szavait idézte volna: „Minden én igyekeztem s intencióm ellen vőn ez álláspontra Isten, . . . mint Mózeset régen a pásztorságból, Dávidot a juhok aklából, a bujdosó, számkivetett Jeftét kivette és a népnek fejedelmévé, királyává tette.” Minden lépéséről „onnan fellyül bizonyos, Istennek az ő titkos tanácsából” — éppen ezért (megint tipikusan kálvini gondolat), az elért eredményekért nem az övé a dicsőség: „Istené a dicsőség, valamennyire eddig is segített.”²³

Bocskai magatartásában a hagyományos magyar rendi gondolkodás tehát kifejezetten kálvinista színezetet kapott. Mivel pedig tudjuk, hogy magasabb iskolát, külföldi egyetemet nem járt, sem teológiai, sem klasszikus műveltsége nem volt, így kálvinista öntudata és megingathatatlan küldetés hite csak a prédikátorokkal való beszélgetésből születhetett. Udvari prédikátorának, Alvinczy Péternek a hatása már a fölkelés idejéből adatszerűen kimutatható.²⁴

De az országgyűlésre összegyűlt rendek is a szabadítót üdvözölték benne, a „magyarok Mózesét”, aki „az Úr Istennek kedves és kellemes szentakaratajából” eljött, hogy levegye népéről a bilincset.²⁵ Ahogy 1605. április 20-án Magyarország fejedelmévé történt megválasztásakor a rendek szónoka mondotta: „Ő szent felségének tulajdonítjuk azért mi es az mi elfogyott szegin nemzetünk felől való kegyes rendelését, amelyet mostan hozzánk megmutatott . . . Ilyen nagy progressus és szerencse, kikkel az nagy Isten ez Nagyságod dolgát ez kevés időben megáldotta, minden emberi elmiket megfognak és megmutatják, hogy csak egyedől az nagy Istennek vezérlése volt Nagyságoddal, az ki ezt cselekedte.” És mintha csak az ismeretlen szónok bizonyosságát akarta volna adni a maga és osztályos társai nevében, hogy a prédikátorok vele is megismertették Kálvin tanait, így folytatta: „Mindezt meggondolván Nagyságodat . . . szabad akarattunkból urunkká, fejönkké és fejedelmönkké a mai napon választottuk, elhívén azt bizannyal, hogy az mely Isten Dávidot a juhok aklából, Mojszet a pásztorságból, Sault a pórságból nagy királyokká választotta, szentelte és nevelte, ugyan azon Isten velünk egyetemben Nagyságodat is az mi közöttünk való fejedelemségre ez mai napon szenteli, választja és confirmálja.”²⁶

Szepsi Laczkó Máté, a prédikátor krónikás följegyzéseiben olvassuk az 1604-es évnél: „Ez időben a magyar kereszténység minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala. Nem vala kire szemeit oltalomnak okáért függeszteni, csak sóhajtnunk, bánkódunk és az Istenhez öfelségéhez fohászokodunk vala.” Aztán a krónikában új fejezetet kezd, melynek ez a címe „Isteni segítség kezdetik.” És az első mondat: „Bocskai István urunk, a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnalcsillaga föltámadá.”²⁷ Ugyanezt az érzést fejezi ki Debreczeni S. János Bocskaihoz írt költeménye, a *Militaris*

²³ Történelmi Tár 1878. 31 és 284–285., továbbá Magyar Országgyűlési Emlékek X. 607 és XI. 743.

²⁴ BENDA KÁLMÁN: Alvinczi Péter kassai prédikátor történelmi följegyzései. 1594–1621. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. I. 1955. 1. s. köv.

²⁵ Magyar Országgyűlési Emlékek X. 608.

²⁶ Uo. XI. 152–153.

²⁷ Erdélyi történelmi adatok. III. Kolozsvár, 1858. 52.

congratulatio is. „Bihar vármegyéből, hogy te ez kis helyből származtál oltalmunkra? Krisztus is jászolból és kis Názaretből jött világ válságára. Így szokott ez lenni, ezt szokta mívelni az mennyek szent ura: az kiseded szívedet, vezérelvén őket, viszi derék dolgokra. Mojzes és Áron, Józsué, Gedeon példája ezt mutatja.”²⁸

Bocskai tehát a kortársak szemében a kálvini értelemben Istentől küldött szabadító, aki megvédi az „igaz, orthodox hitet”, az „isteni törvényt semmibe vevő zsarnokkal szemben”, és visszaállítja az Istentől kívánt rendet. Ez a rend azonban az évszázadok során kialakult rendi jogok és kiváltságok restaurálása volt az uralkodó és a vele szövetséget kötött klérus ellenében. A kálvini tanítás tehát erősítette, mert korszerű ideológiai fegyverrel látta el, a régi rendi törekvéseket, amelyek a vallásos meggyőződéssel nem is függtek össze. Ez magyarázza meg, hogy a felkelők soraiban, sőt annak főnemesi élvonalában nemcsak kálvinistákat és lutheránusokat, de katolikusokat is találunk. Ugyanakkor a kálvini ideológia azáltal, hogy Bocskait kiemelte a rendi keretek közül, az Isten felkent küldöttévé magasztosította és megkönnyítette a polgárság és parasztság megnyerését is.

Mintegy összehasonlításként, vessünk most egy rövid pillantást a Habsburg-monarchia többi országára. Erre kitűnő alkalmat ad a Rudolf császár elleni conföderatio története. Az 1608. januári pozsonyi gyűlésből ugyanis a magyar rendek felszólították a Habsburg-monarchia valamennyi országának és tartományának rendeit, hogy megtekintvén Rudolf császár zsarnoki uralmát, álljanak a magyarok mellé, lépjenek velük szövetségre az uralkodó ellen.

Tudjuk, hogy Rudolf ellenreformációs politikájának súlya nagyjából egyformán nehezedett Magyarországra és a Habsburg tartományokra, amelyeknek nemessége és méginkább városi polgársága (a két nyugati tartományt, Tirolt és Salzburgot kivéve) zömében protestáns volt. Minden oka meg lett volna tehát az örökös tartományok nemességének, hogy megragadják az alkalmat és a magyar rendek felszólítására igennel válaszoljanak. A válaszok mégis különbözőek voltak. Felső-Ausztria, ahol a nemesség vezére, Erasmus Tschernembl, Nyugat-Európában a kálvini reformációban nőtt fel, s talán az egész monarchiában a legtisztábban és a legöntudatosabban képviselte a kálvini tanokat,²⁹ azonnal igennel válaszolt, s ez az állásfoglalás eldöntötte a habozó, zömükben lutheránus alsó-ausztriai rendek magatartását is. A cseh rendek különleges politikai helyzetben — hiszen Rudolf és udvara Prágában székelt, amiből számukra előny is származott —, hosszas viták után, végül is hűek maradtak a császárhoz, persze abban a reményben, hogy jutalmul az uralkodó teljesíti rendi és vallási követeléseiket. A lutheránus morva rendek hónapokig tartó gondolkodás után végül is csatlakoztak. Vezérüket, Karol Žerotint Tschernembl és Thurzó György győzték meg a csatlakozás szükségességéről. Ugyanakkor a sziléziai és a lausitzi lutheránus rendek, akik pedig talán legtöbbet szenvedtek a császári katonaság erőszakától, elutasították a magyar ajánlatot. A stájer nemesek már korábban a wittenbergi egyetem teológiai professzoraihoz fordultak: mit kell tennie ilyen esetben az igazi lutheránusnak? A professzorok Luther tanai értelmében elmarasztalták a világi hatalom elleni fellépést, s csupán a passzív ellenállást tartották megengedhetőnek, de ezt is csak a hit kérdésében. Stájerország, amelyre Ferdinánd főherceg uralma is

²⁸ Régi magyar költők tára. XVII. század. I. Bp., 1959. 259.

²⁹ HANS STURMBERGER: Georg Erasmus Tschernembl. Linz, 1953.

súlyosan nehezedett, nem csatlakozott a szövetséghez, ahogy nem csatlakozott Krajna és Karintia sem.³⁰

Nem kevésbé jellemző az, ahogy az egyes tartományok rendei a későbbiekben viselkedtek. A morva rendek, Rudolf lemondása után, egy-kettőre lepaktáltak utódával, Mátyással. Žerotin, akinek lelkiismeretfurdalásai voltak, amiért fegyverrel fordult szembe uralkodójával, Tschernembl minden rábeszélése ellenére megragadta a kiegyezés első lehetőségét. 1608 őszén Morvaország felesküdt Mátyásra, megelégedve azzal, hogy az új uralkodó nyilatkozatban biztosította a rendi jogaikat, köztük a nemességnek és, bizonyos korlátozott formában a polgárságnak is, a szabad vallásgyakorlatot. Miután az 1608-as koronázó országgyűlés rendezte a magyarországi helyzetet, teljesítve vallási téren a rendek minden kívánságát, 1609 elejére az osztrák protestáns rendek lényegében magukra maradtak a küzdelemben. Tschernembl ugyanazokat a jogokat követelte, amiket a magyarok megkaptak, Mátyás viszont nem volt hajlandó a II. Miksa által megadott kereteken túlmenni. A majd egy esztendeig tartó harc közben az osztrák protestáns nemesi tábor egyre csökkent, mind többen hagyták ott a horni szövetséget, hogy elfogadják a *Majestätsbrief* által nyújtott sovány, de biztosnak látszó engedményeket. Tschernembl mégis folytatta a küzdelmet és 1609 tavaszára sikerült is II. Miksa engedményein túlmenő jogokat kivívnia.

Figyelemmel kísérve az egyes rendi mozgalmakat, nem kétséges, hogy a nemesség magatartását befolyásolta és színezte az, hogy a lutheránus vagy a kálvinista tanokat tette-e magáévá, illetve, hogy a politikai közvéleményre melyik egyház tanítása nyomta rá a bélyegét.

Visszatérve a magyar nemességre: az 1600-as évek elején a magyar rendi ellenállás a kálvini tanra támaszkodva kapott új erőre. A kálvini tanítás volt az a modern köntös, amelyet a magyar rendiség magára öltött, ahogy két évszázad múlva ugyanez a rendi mozgalom a francia felvilágosodás és Rousseau tanait a *Társadalmi Szerződés* elméletét tartja majd pajzsként maga elé, a népet azonosítva a kiváltságosokkal, a populus Werbőczyánus-szal. A katolikus és idegen uralkodókkal szemben a magyar kálvinizmus ekkor, a XVII. század elején forrott először össze és azonosult a rendi törekvésekkel.

³⁰ A magyar—osztrák—morva szövetség története mindmáig megíratlan. A tárgyalások érdekes iratait l. az 1607—08-as országgyűlések már idézett sajtó alatt levő kötetében. A kérdés részleteire tartományok szerint vö. IRMTRAUT LINDECK: Der Einfluss der Staatsrechtlichen und bekenntnismässigen Anschauungen auf die Auseinandersetzung zwischen Landesfürstentum und Ständen in Österreich während der Gegenreformation. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 1939. 81. s köv.; HERBERT HASSINGER: Die Landstände der österreichischen Länder. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, 1964. 989. s köv. HANS STURMBERGER: Georg Erasmus Tschernembl, i. m.; VÁCLAV PEŠÁK: Protokoly Českó státni rady z let 1602—1610. Praha, 1952; JOSEPH LOSERTH: Die Stände Mährens und die protestantischen Stände Österreichs ob und unter der Enns in der zweiten Hälfte des Jahres 1608. Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1900. 226. s köv. (Közli Žerotin egy sor, ez ügyben írt levelét is); FRANTIŠEK HRUBY: Lutherství a kalvinismus na Moravě před Bílou horou. Český časopis Historický, 1935. 1. s köv.; GEORG LOESCHE: Zur Gegenreformation in Schlesien. I—II. Leipzig, 1915—16; PAUL DEDIC: Der Protestantismus in Steiermark . . . Leipzig, 1930; Adel und Konfession. Ein Rundgespräch. (HELMUT RÖSSLER: Deutscher Adel. 1555—1740. Darmstadt, 1964. 66 s köv.)

L'INFLUENCE DES DOCTRINES CALVINIENNES SUR LA RÉSISTANCE DES ORDRES HONGROIS

L'étude analyse l'influence que les idées de Calvin concernant le rapport de l'Église et l'État et puis le droit de la résistance contre le tyran ont exercé sur les mouvements des Ordres hongrois au tournant du seizième et du dix-septième siècles. Dans une étude datée de 1933 Ferenc Eckhart a écrit que dans l'insurrection de 1604 dirigée contre Rodolphe II, sous la conduite du prince István Bocskai, l'effet des doctrines de Calvin ne peut pas être attesté, les Ordres ne faisaient appel qu'aux arguments traditionnels de la constitution hongroise. En 1934 Imre Révész ne fait que souligner cette argumentation en disant que les vues politiques de Calvin n'étaient même pas connues en Hongrie au seizième siècle et que l'église calviniste hongroise ne se réglait pas toujours sur les doctrines du réformateur de Genève sur d'autres plans non plus.

L'auteur cite tout d'abord les doctrines de l'*Institution de la religion chrestienne* sur les devoirs du monarque, puis celles qui parlent de la résistance contre le tyran. Selon ce dernier il y a deux moyens de se libérer du tyran: 1. C'est Dieu qui envoie un libérateur ou 2. les Ordres se soulèvent conjointement contre le tyran. L'auteur de l'étude prouve par des citations prises des sources de l'époque que les vues de Calvin sur les devoirs du souverain et la résistance contre le tyran étaient bien connues en Hongrie. Malgré cela, l'insurrection de 1604, d'après l'opinion publique de ce temps-là, n'était pas la mise en pratique de la possibilité de se libérer du tyran, mentionnée par Calvin dans le deuxième point, mais celle du premier: Bocskai était le libérateur envoyé par Dieu. Les déclarations du prince montrent bien que sa croyance à sa mission était basée sur les doctrines de Calvin; la noblesse l'accueillit vraiment comme le libérateur pris au sens des paroles de Calvin. Les doctrines du calvinisme formèrent donc l'opinion publique en Hongrie au commencement du dix-septième siècle. L'effet des instructions de l'Église calviniste se manifeste clairement en comparant le comportement des Ordres des autres pays de la monarchie des Habsbourg. En 1608 la diète hongroise invita les provinces tchèques et autrichiennes à former une confédération armée contre l'empereur Rodolphe II. et les nobles de ces provinces acceptèrent ou refusèrent l'adhésion selon que la majorité appartenait à l'église calviniste ou luthérienne. L'attitude des Ordres de la Styrie est particulièrement caractéristique. Préalablement ils demandèrent des renseignements à l'Université de Wittenberg: comment le bon luthérien devait se conduire dans un cas pareil. Et comme en réponse ils avaient reçu des instructions que le soulèvement contre le souverain, fait par Dieu, était un crime, ils refusèrent l'adhésion à la confédération.